

**«АЛАШ» ҚОЗҒАЛЫСЫ-ПАРТИЯСЫНЫҢ ЖЕТЕКШІЛЕРІ МЕН
БЕЛСЕНДІЛЕРІНЕ, СОНДАЙ-АҚ ОРТАЛЫҚТАҒЫ ЖӘНЕ
ӨНІРЛЕРДЕГІ АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНА ҚАТЫСТЫ МЕМЛЕКЕТТІК
ҚУДАЛАУ МЕН ЖАППАЙ ҚУҒЫН-СҮРГІН – ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
«КІШІ ҚАЗАН» ХАЛЫҚҚА ҚАРСЫ ШАРАЛАРЫНА ҚАРСЫ ТҮРҒАН
БАСТЫ САЯСИ КҮШ РЕТІНДЕ: МАҚСАТТАРЫ МЕН ІСКЕ АСЫРУ
ТЕТІКТЕРІ**

Тұрсұн Хазіретәлі Маханұлы¹

¹тарих ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Йассауи атындағы Халықаралық Қазақ-түрік университетінің профессоры, <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>, e-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

Аңдатпа. Мақалада «Алаш» қозғалысы-партиясының жетекшілері мен белсенділеріне, сондай-ақ орталықтағы және өңірлердегі алаш зиялыларына қатысты мемлекеттік қудалау қарастырылған. Сонымен қатар, «Алаш» қозғалысы-партиясының жетекшілері мен белсенділері, сондай-ақ орталықтағы және өңірлердегі алаш зиялылары Қазақстандағы «Кіші қазан» халыққа қарсы шараларына қарсы тұрған басты саяси күш болғандығы дәйектелген.

Автор Алаш Орда үкіметі елімізде заңсыз орнаған большевиктік-сталиндік билікке балама болғандығын дәлелдеп, Алаш қозғалысының осындай саяси мәні зор ерекшеліктерін тереңдей зерттеп, Алаш Орда үкіметінің жарияланғаны немесе жарияланбағандығы жөнінде пікірталастарға орын болмауы керек деген тұжырымын жасаған. Сонымен қатар, Алаш Орда үкіметі ғұмыры қысқа болса да, халықтың тарихи санасында өшпестей із қалдырғандығы, большевиктік-сталиндік билік алаштық идеяны жоя алмағандығы зерделенген.

Кілт сөздер. «Кіші Қазан», «Алаш» партиясы, тарихи жад, қуғын-сүргін, саяси механизмдер, қайғылы салдар.

**ГОСУДАРСТВЕННОЕ ПРЕСЛЕДОВАНИЕ И РЕПРЕССИИ В
ОТНОШЕНИИ ЛИДЕРОВ И АКТИВИСТОВ ПАРТИИ «АЛАШ»,
АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ЦЕНТРЕ И РЕГИОНАХ КАК
ГЛАВНОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИЛЫ, ПРОТИВОСТОЯЩЕЙ
АНТИНАРОДНЫМ МЕРАМ «МАЛЫЙ ОКТЯБРЬ» В КАЗАХСТАНЕ:
ЦЕЛИ И МЕХАНИЗМЫ РЕАЛИЗАЦИИ**

Турсун Хазратали Маханович¹

¹доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Ходжи Ахмеда Ясави, <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>, e-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

Аннотация. В статье рассматриваются государственные преследования в отношении лидеров и активистов партии «Алаш», а также алашской интеллигенции в центре и регионах. Вместе с тем, было показано, что лидеры и активисты партии «Алаш», а также алашская интеллигенция в центре и регионах стали главной политической силой в Казахстане, противостоящей антинародным мерам «Малый Октябрь».

Автор показывает, что правительство Алаш-Орды было альтернативой незаконно установившейся в стране большевистско-сталинской власти. Углубленно изучение политически значимых особенностей движения Алаш и сделал вывод, что не должно быть места для дискуссий о том, было ли правительство Алаш-Орды провозглашено или нет. Кроме того, изучено, что правительство Алаш-Орды, хотя и недолгое, оставило неизгладимый след в историческом сознании народа, большевистско-сталинская власть не смогла уничтожить алашскую идею.

Ключевые слова: «Малый Октябрь», партия «Алаш», историческая память, репрессии, политические механизмы, трагические последствия.

IRSTI 03.20.00

STATE PERSECUTION AND REPRESSION AGAINST LEADERS AND ACTIVISTS OF THE ALASH PARTY, THE ALASH INTELLIGENTSIA IN THE CENTER AND REGIONS AS THE MAIN POLITICAL FORCE OPPOSITIONING THE ANTI-PEOPLE MEASURES "LITTLE OCTOBER" IN KAZAKHSTAN: GOALS AND IMPLEMENTATION MECHANISMS

Khaziretali Tursun¹

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Akhmet Khoja Akhmed Yasawi, <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>, e-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

Abstract. This article examines the state persecution of Alash party leaders and activists, as well as the Alash intelligentsia, in the center and regions. It also demonstrates that the Alash party leaders and activists, as well as the Alash intelligentsia in the center and regions, became the main political force in Kazakhstan, opposing the anti-popular measures of the "Little October" movement.

The author demonstrates that the Alash Orda government was an alternative to the Bolshevik-Stalinist regime that had illegally established itself in the country. Through an in-depth study of the politically significant features of the Alash movement, the author concludes that there should be no debate about whether the Alash Orda government was proclaimed or not. Furthermore, it is studied that the Alash Orda government, although short-lived, left an indelible mark on the historical

consciousness of the people; the Bolshevik-Stalinist regime was unable to eradicate the Alash idea.

Keywords: "Little October", "Alash" party, historical memory, repressions, political mechanisms, tragic consequences.

Ф. Голощекиннің Қазақ Өлкелік Комитетіне келгеннен соң Сталинге «Қазақстанда Кіші Қазан» төңкерісін жасау жөнінде революциялық зорлық-зомбылыққа негізделген өз бағдарламасын ұсынып, қолдауға ие болғаны белгілі. Дегенмен, алғашқы кезеңде бұл доктринаның стратегиясы айқын емес болатын. Осы доктринаға сай жүргізілген егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу – «Қазақстандағы Кіші Қазан» революциялық кампанияларының бастамасы болды. Егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу саяси тиімділік бермегендіктен, яғни ғасырлар бойы қалыптасып қалған дәстүрлі жер қатынастарының іргесін шайқалта алмағандықтан да «Кіші қазанның» идеяларын іске асырудың тиімді жолдарын, күрес тәсілдерін іздеп табу үшін «партия сарапшылары қазақтарды маркстік-лениндік ілімінің көмегімен микроскоппен қарағандай зерттей бастады» [1, Б.78].

Осындай ізденіс барысында голощекиндік сарапшылар Мәскеуде Георгий Плеханов атындағы халық шаруашылығы институтында оқитын Ғаббас Тоғжановтың (1900–1938) «Қазақ ауылының отарлануы» (1927) деген еңбегіндегі тұжырымдарды басшылыққа алған. Ғаббас Тоғжанов қазақтардың «шонжар-сұлтандардың», негізінен киелілігі арқылы анықталатын топтың билігі негізінен жер меншігінің монополиясына емес, мал меншігінің монополиясына негізделген деп жазған еді.

Тоғжанов және тағы да басқаларының (Голощекиннің командасы) өзге де тұжырымдары іздеген сұраққа «жауап» тауып берді: белді ру-тайпалардың ықпалын жою үшін партия «дәулетті» көшпелілерді жерлерінен емес, оларды малынан айыруы тиіс еді. Осы теориялық концепция идеологиялық негіздемеге алынып, 1928 жылы жүргізген кәмпеске науқаны кезінде өз тиімділігін дәлелдеп берді.

Зерттеушінің назарына іліккен мәселелердің бірі – Қазақстанда большевиктік-сталиндік биліктің жүргізген ауылшаруашылық «реформаларының» балама нұсқасын іздестіру еді. С. Садуақасовтың «жаңа құрылған елді мекендерде қазақтар мал шаруашылығымен де айналыса алады», «егін шаруашылығы ғана мәдениетті өмір салтына жатады деген пікірді түзетуге асықты» [1, Б.73] деген сөздерін 1927 жылғы Республика партия ұйымының VI съезінде Швецов, Рыбников және Сириус сияқты көшпелі өмір салтын сақтауды қорғаған мамандардың пікірлерімен сабақтастырады.

Аталған мамандардың Республика ауылшаруашылық комиссариатының құрамынан шығарылып, қазақ «ұлтшылдарымен» одақтас болды деген айып тағылғандығын айта отырып [1, Б.75] сол кезеңде ауылшаруашылығы реформаларын апатсыз жолдармен іске асырудың баламалы нұсқасы болды деген тұжырымға тоқталады.

Тәуелсіз мемлекеттің таңдау мүмкіндігі мол. Бізге, кәсіпқой тарихшыларға жүктелген миссия – мемлекеттік идеологияның өзегі болып саналатын тәуелсіз тарихи сана қалыптастыру. Осы миссияны іске асыруда бізге ұлттық идеяны өзек еткен мықты тарих методологиясы, әлемдік қауымдастықпен кіріккен тарих философиясы керек екендігі айқын бола түсуде.

Осыған байланысты мен Алаш қозғалысының тарихы және «Кіші Қазан революциясына» қатысты методологиялық ойлармен бөліскім келеді.

Біріншіден, Алаш қозғалысының тарихына қатысты отандық тарихшылар, әдебиетшілер тарапынан барынша ауқымды зерттеулер жүргізілді. Орасан зор архивтік құжаттар ғылыми айналымға ұсынылды. Бұның барлығы да құптарлық іс, ұлттық ғылымның үлкен жетістігі. Ең бастысы Алаш Орда үкіметі елімізде заңсыз орнаған большевиктік-сталиндік билікке балама бола алғандығы дәлелденді.

Алаш қозғалысының осындай саяси мәні зор ерекшеліктерін тереңдей зерттеудің орнына қазіргі кезде ғалымдарымыз Алаш Орда үкіметінің жарияланғаны немесе жарияланбағандығы жөнінде пікірталасқа түсуде. Бұл пікірталастың түйіні – біздің әлі де болса еуроцентризм, русскоцентризм сияқты методологиялық ұстанымдардың ықпалынан шыға алмай келе жатқанымыз ғаны. Мәселеге ұлттық, мемлекеттік мүдде тұрғысынан қарайтын болсақ ондай пікірталасқа орын жоқ екендігін көреміз. Әйтсе де, тарих қалау райымен жазылмайтындығы белгілі.

Сонымен, Алаш Орда үкіметі тарихта болды. Ғұмыры қысқа болса да, халықтың тарихи санасында өшпестей із қалдырды.

Большевиктік-сталиндік билік алаштық идеяны жоя алмады. Кеңестік биліктің жоғары эшелонына тартылған ұлт кадрларының барлығы дерлік (бұлардың қатарына кеңестік партиялық-мемлекеттік номенклатура жүйесі тәрбиелеп өсірген кейінгі буындағы қайраткерлерді қоспаймыз) алаштық үлгідегі ұлтжанды тұлғалар еді. Олардың саяси ұстанымдарында алаштық ықпал сақталып қалды.

Міне, осы алаштық үлгіде қалыптасқан ұлттық кадрлар корпусы 1925 жылы еліміздің саяси билігіне Ф. Голощекиннің келуімен қуғындала бастады. Алғашқы кезекті Өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы Сұлтанбек Қожанов қуғындалып, Мәскеуге «оқуға» жіберілді. Ұлт қайраткерлеріне қатысты саяси қуғын-сүргіннің тізбекті реакция ары қарай жалғасып жүре берді. Смағұл Сәдуақасов, Жалау Мыңбаев...

Голощекиннің «Кіші қазан революциясы» доктринасына «социализм дамыған сайын тап күресі күшейе береді» деген лениндік тезис басшылыққа алынды. Ол өзінің сандырақ теориялық ойларын нақты іске асыруда үздіксіз күрес жүргізетін бітіспес жаудың образын іздеді және оны алашордашылар түрінде тапты да. Оның бұл әрекетіне И. Сталиннің Қазақ Өлкелік комитеті бюро мүшелеріне нұсқау түрінде Т. Рысқұловтың қазақ ұлтшылдарымен қалай күресу керектігі жөніндегі доностары [2] негізінде жазылған «Ақ жол» газеті туралы» хаты стратегиялық бағдар болды [3].

«Кіші қазанның» қазақ ұлтшылдарына қарсы жүргізген қуғындау шаралары барысында кеңестік биікке қарсы топ деп айыпталып, алашордашылардың үстінен жүргізілген алғашқы сот процесі 1928 жылы іске асқаны белгілі. Бұл жөнінде жеткілікті жазылды.

Өзірге тарихшылардың назары ауа қоймаған бір іс бар. Голощекиннің бастамасымен қазақ ұлтшылдарына қатысты кезекті ірі сот процесі 1933-1934 жж. жүрді. «Революцияға қарсы ұлтшылдық орталықтың» деп аталатын №04693 іс бойынша «Иса Тоқтыбаев басқарған ленинградтық қазақ студенттерінің контрреволюциялық тобы», «Мұстамбаев басқарған «Түрік халықтық партиясы», «Тәуелсіз Тұран мемлекетін құру» ұранымен жұмыс істеген Өтеулиев, Бірімжановтар басқарған қазақ студенттерінің революцияға қарсы тобы» деген атаумен істер қаралып, 500 жүзге жуық адам тергеуге тартылған, олардың көпшілігі РКФСР ҚК 58-7, 58-10, 58-11 баптары бойынша атылды, концлагерлерге қамалды. Осы ұлтшылдық топтың басшылары ретінде дін қызметкері Қ. Баймұхаметов, Алашорданың Батыс бөлімшесінің мүшесі Ғибат Нығметіллаев және Ленинградтағы Кеңестік Шығыс аз ұлттары институтының директоры әрі Толмачев атындағы Әскери-саяси академияның оқытушысы Иса Тоқтыбаев, Ақтөбе мемлекеттік банкының басшысы Бегайдар Аралбаевтар сотталды.

Бұл іс Үлкен террор кезінде қазақ ұлтшылдарын жаппай қуғындаудың басты репетициясы болды деп есептейміз. Өйткені, осы іс бойынша 1931–1933 жылдардағы ашаршылық, ауакөшу, ашаршылық босқыншылығына қазақ зиялылары «айыпты» болып шықты. Бұл биліктің өз қылмыстарын өзгелерге арту әрекетінің көрінісі еді. Осы істен кейін елімізде ұлт зиялыларына қатысты қуғын-сүргін шаралары арта түсті.

Қазақстан кеңестік республикасы Жоғары Кеңесі комиссиясының қорытындысында «Қазақстанда орын алған қасіретке БК(б)П және Қазақ өлкелік комитеті барлық антигумандық шараларды ұйымдастырушы және іске асырушы ретінде бастан аяқ саяси және құқықтық тұрғыда жауапты» [4] деп анық жазылған. 2020 жылдан бері жүргізіліп келе жатқан саяси қуғын-сүргін тарихына қатысты зерттеулердің қорытындысы бойынша бұл тұжырымға айқындық берілуі керек. Өйткені, жаңа ғылыми тұжырымдар жасауға деректік база жеткілікті, мәселеге қатысты ғылыми ой пісіп жетілді.

«Кіші қазанның» салдарлары – ашаршылық пен мәжбүрлі босқындар тарихына қатысты зерттеулер шетелдіктерді де қызықтырып отырғаны белгілі. Сондай зерттеушілердің бірі Сара Камерон Қазақстандық кейбір тарихшылардың Мәскеудің белгілі бір этникалық топтарға жасаған қастандығын көбінесе «орыстар» немесе «Мәскеуден келген шенеуніктер» жасаған деген пайымдауына кәмпеске науқанының ерекше жойқын сипаты оның негізінен бөтен адамдардың қолымен емес, керісінше, өз адамдарының қолымен жүргізілгендігінен болды [1, Б.84] деген тұжырым ұсынады. Бұл тұжырым біз үшін жаңалық емес.

Мәжбүрлі босқындар тарихын дәйектерді бұрмалап, оған басқа мән беруге тырысқан ресейлік саясаткер-тарихшы Д. Верхотуров «Ауакөшушілер жергілікті

тұрғындарды тонап, олардың малдарын өздерімен бірге ала кетті, ауданды аштыққа ұрындырды» [5] деп жалған тұжырым жасап, қазақ жеріндегі ашаршылықтың басты себептерінің бірі деп мәжбүрлі босқындарды атаған. Бұл голощекиндік сандырақты қайталау ғана. М. Әшімбаев «ашаршылық тарихын саясиландырмай зерттейік» деген тезис ұсынды. Осы ұстаныммен жарық көрген ашаршылыққа қатысты 5 томдық құжаттар жинағы осындай сүзгіден өтті. Қазақтың ашаршылық кезінде адам етін жегендігі жөнінде құжаттар енгізіледі де ашаршылық босқындарын деревняларда аяусыз ұрып соғып, тіпті өлтіріп тастағандығы жөніндегі құжаттар жинаққа енбей қалады. 2022 жылы аталған жинақтың Түркістан қаласында өткен таныстырылымында бұл мәселені М. Әшімбаевқа Д. Верхотуровтың кітабын тапсырып тұрып айттым.

Сонымен, тарихтың басты функциясының бірі – идеологиялық функция. Біз қаласақ та, қаламасақ та тарихтың бұл функциясын жоққа шығара алмаймыз. Төл тарихымыз арқылы біз еліміздің идеологиясын қалыптастырамыз. Демек, жалған тарих жалған ұлттық идеологияға негіз болады. Демек, қуғын-сүргін тарихына қатысты алдағы зерттеулер ұлттық идеологияның талаптарына сай барынша шынайы болуы керек.

Шынайы тарихты жазу арқылы тарихи әділеттілік орнайды. Тарихи әділеттілікті қалпына келтіру үшін, 2020 жылы қарашада Президент Жарлығымен саяси қуғын - сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құрылғаны белгілі. Мемлекеттік комиссия қыруар жұмыстарды атқарды. Тарихтың өзекті мәселелеріне қатысты ғылыми бағаны талап ететін көптеген жаңа ғылыми – тарихи, ғылыми – саяси, ғылыми құқықтық тұжырымдарды ғылыми әрі фактологиялық тұрғыдан негіздеді. Іргелі әлі жүйелі зерттейтін тақырыптар аясы кеңейді. Соның бірі – «Қазақстандағы кіші қазан» трагедиясы.

Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргінді жүйелі зерттеудің, 1920-1930 жж. саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі санаттары мен негізгі тұжырымдарды іргелі зерттеу жалғасуда.

2024 жылдың қазан айында Мемлекеттік комиссияның тұжырымдарын іргелі зерттеу мақсатында жобалық мақсатты қаржыландыру бөлінді (ИРН: BR24993057 «Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері»). Осы жоба шеңберінде саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның Жобалық кеңсесі «Қазақстандағы кіші қазан» қасіретті жылдарындағы 10-нан аса кампанияны іргелі, жүйелі, әрі пәнаралық және антропологиялық тұрғыдан зерттеу мақсатын алдына қойды. Жұмыс тобы құрылып, ғалым-мамандар шақырылып, зерттеу әдіснамасы мен жұмыс бағыттары айқындалды.

Большевиктік-сталиндік билік ұлттық рухтың діңгегі болған Алаш зиялыларын түгелдей дерлік жойды.

Алаш зиялылары қолдарынан келгенше халыққа қарсы жүргізілген саясатқа қарсы тұрып, соңғы демдері үзілгенше халық жағында болды. Біздің архив қорларынан жинақтаған деректеріміз осы тұжырымды дәлелдейді.

Қорыта айтқанда, Ф. Голощекин басқарған жылдардағы «Қазақстандағы Кіші Қазан» революциялық кампанияларының жүргізілу барысын, тетіктерін, зардаптарын жүйелі зерттеу қажет. Сонымен қатар тарихи әділеттілікті толық орнықтыру үшін қолданыстағы заңға енбей қалғандықтан, әлі күнге дейін ақталмаған қуғын-сүргін құрбандары мен зардап шеккендерді ақтайтын Заңдар қабылдануы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

1. Камерон Сара. «Аштық жайлаған дала» Ашаршылық, Озбырлық және Кеңестік Қазақстанды орнату. Print House Gerona баспаханасында басылған 2020. Ағылшын тілінен аударған Сәуле Батаева, Зәуре Батаева.
2. РГАСПИ. Ф.17. Оп. 85. Д.77.
3. АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.479а. Л.1, 2.
4. Казахстанская правда. 1992. №292
5. Верхотуров Д. «Казахский геноцид», которого не было. М.: Родина, 2021. 224 с.

References:

1. Kameron Sara. «Aštyq žajlağan dala». Ašaršylyq, Ozbyrlyq žäne Keñestik Qazaqstandy ornatū. Print House Gerona baspahanasynda basylğan 2020. Ağylšyn tilinen audarğan Säule Bataeva, Zäure Bataeva.
2. RGASPI. F.17. Op. 85. D.77.
3. AP RK. F.141. Op.1. D.479a. L.1, 2.
4. Kazahstanskaâ pravda. 1992. №292.
5. Verhoturov D. «Kazahskij genocid», ktorogo ne bylo. M.: Rodina, 2021. 224 s.